

11. Danilchenko V.M. Education of the new time. http://www.kt-lospo.com/study/obrazovanie_novogo_vremeni.htm

12. Kapterev P.F. Selected pedagogical works: under the editorship of A.M. Arsenyev. - М.: Pedagogika, 1982. -704 p.

МРНТИ 14.39.07

<https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5496.03>

Г.Т. Садуақасова¹, С.З. Нишанбаева², А.Т. Туралбаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

²Алматы университеті

ОТБАСЫЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада теориялық талдаулар барысында отбасы-адамгершілік құндылықтардың даму эволюциясы және генезисі төрт кезеңге бөлініп жіктеледі. Қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі «Отбасы» ұғымына контент-талдау (1975-2015 жж.) ұсынылып, «отбасы», «отбасы-адамгершілік құндылықтар» ұғымдарының құрылымы философиялық, тарихи-әлеуметтік, педагогикалық-психологиялық тұрғыдан сипатталады. «Отбасы», «отбасы-адамгершілік құндылықтар» ұғымдарына анықтамалар беріліп нақтыланады. Теориялық-әдіснамалық зерттеулер қоры негізге алынып, ЖОО-дағы студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға байланысты экспериментті ұйымдастыру алгоритміне сай әдістер бойынша диагностика жұмыстары жүргізілді. Студенттердің «отбасы құндылықтары» жайлы теориялық білімдерінің деңгейін зерттеу мақсатында анықтау эксперименті ұйымдастырылды. Ш.Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесін жүргізу негізінде сауалнама алынып нәтижесі талданды.

Түйін сөздер: отбасы генезисі, құндылықтар, отбасы-адамгершілік құндылықтар, адамгершілік мінез-құлық, үйлесімділік.

Г.Т. Садуақасова¹, С.З. Нишанбаева², А.Т. Туралбаева¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

²Университет Алматы

ГЕНЕЗИС И СТРУКТУРА СЕМЕЙНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В данной статье в ходе теоретических анализов эволюция и генезис развития семейно-нравственных ценностей классифицируются на четыре этапа. Контент-анализ понятия «семья» в трудах казахстанских ученых (1975-2015 гг.) представленная структура понятий «семья», «семейно-нравственные ценности» характеризуется философским, историко-социальным, педагогико-психологическим аспектом. Уточняются определения понятий «семья», «семейно-нравственные ценности». На основе фонда теоретико-методологических исследований проведена диагностика по методам, соответствующим алгоритму организации эксперимента в условиях формирования семейно-нравственных ценностей студентов вуза. Был организован эксперимент по определению уровня теоретических знаний студентов о «семейных ценностях». На основе проведения методики «анкета ценностей» Шварца был проведен опрос и проанализированы результаты.

Ключевые слова: генезис семьи, ценности, семейно-нравственные ценности, нравственное поведение, гармония.

G.T. Sadvakasova¹, S.Z. Nishanbaeva², A.T. Turalbayeva¹

¹Kazakh national pedagogical University named after Abai

²University Almaty

GENESIS, STRUCTURE OF FAMILY AND MORAL VALUES

Abstract

In this article, in the course of theoretical analysis, the evolution and genesis of the development of family and moral values are classified into four stages. Content analysis of the concept of «family» in the works of Kazakh scientists (1975-2015) the presented structure of the concepts of «family», «family and moral values» is characterized by a philosophical, historical, social, pedagogical and psychological aspect. The definitions of the concepts «family», «family and moral values» are clarified. Based on the Fund of theoretical and methodological research, diagnostics was carried out using methods that correspond to the algorithm for organizing an experiment in the conditions of forming family and moral values of University students. An experiment was organized to determine the level of theoretical knowledge of students about «family values». Based on the «values questionnaire» method, a survey was conducted and the results were analyzed.

Keywords: genesis of the family, values, family and moral values, moral behavior, harmony.

Кіріспе.

Бүгінгі ұлттық білім беру жүйесін отбасының құнды өміріне белсенді қатысуынсыз модернизациялау мүмкін емес. Сондықтан қазақстандық қоғамның трансформациясы мен модернизациясы, оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету отбасын тұлғалық және қоғамдық құндылық ретінде қабылдаудың қажеттілігін зерделеудің маңызы зор. Бұл қоғамның қазіргі заманғы даму кезеңдерінде отбасы институтында туындап жатқан күрделі мәселелермен, яғни отбасы институтына қатынастың өзгеруі, отбасын әлеуметтік және тұлғалық құндылық ретінде қарастырудың қажеттілігі түсіндіріледі. Ендеше отбасылық құндылықтарды қалыптастырудың негіздеріне сай білім қоры орта білім беру жүйесінен бастап, жоо-да білім алушыларды отбасы-адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеуде тұлғаны өмірлік белсенділікке апарудағы үлес салмағы болмақ.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында тәрбиелеу білім беру жүйесінде жүзеге асырылатын, жалпы адамгершілік құндылықтары негізінде білім алушылардың рухын дамыту үшін жағдай жасауға, олардың өмірлік өзін-өзі билеуіне, азаматтық және кәсіптік тұрғыдан құндылықтарының қалыптасуына көмек көрсетуге, жеке адамның өзін-өзі жетілдіру үшін жағдай жасауға бағдарланған нысаналы қызмет ретінде қарастырылады [1]. Мұндағы қызметтер өз кезегінде білім алушыларды азаматтыққа, адамгершілік құндылықтарға бай етіп қалыптастыруды қоғам алдында міндеттеп отыр.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы) басты мақсаты – «...тұлғаны оқыту мен тәрбиелеу барысында жалпы адамзаттық құндылықтарға мән беру» деп көрсетіледі [2]. Осыған сәйкес, ЖОО-дағы тәрбие ісінің тұжырымдамаларында студенттердің адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру білім берудегі бірінші басымдық ретінде айқындалады, ал танымдық, кәсіптік, отбасылық, рухани-мәдени, қоғамдық-саяси салаларда өзін-өзі жетілдіруге қабілетті, біліктілігі жоғары маманды даярлау – бұл тіршілік етудің негізі болады.

Демек, біз мақала мазмұны барысында отбасы-адамгершілік құндылықтарының философиялық бастауын, оның генезисін және педагогикалық-психологиялық тұрғыдан негізгі категориялар болатын «отбасы», «отбасы-адамгершілік құндылықтар» ұғымдарының құрылымдарын қарастыруды, нақтылауды жөн көреміз.

Зерттеудің әдіснамасы. Отбасы-адамгершілік құндылықтардың мәнін ашатын ғылыми қорды жүйелеу, жинақталған тәжірибені талқылап, қорытындылау мақсатында педагогикалық, психологиялық, философиялық, әлеуметтік ғылыми әдебиеттерге талдау жасауда тарихилық қағидасының маңызды ерекшелігіне назар аударылды. Өйткені, тарихилық құбылыстардың қалыптасуы мен дамуын нақты тарихи жағдайларға байланысты анықтайтын таным қағидасы. Тарих нәтижесі объективті заңдылықтар жолымен өтетіндіктен, даму эволюция және генезис арқылы айқындалып, олардың бір-бірімен өзара байланысын көрсетеді.

«Генезис» гректің «genesis» сөзінен шыққан, шығу, пайда болу деген мағынаны білдіреді. Ол құбылысты, затты, түрді белгілі бір күйге алып келетін дамудың пайда болу үрдісі деп анықталады. Генезис көбінесе, ескінің негізінде жаңаның алғышартының пайда болуы деп те саналады [3].

Сонымен жаңа заттың қалыптасуын, оның эволюциялық жолмен дамуын ХІХ ғасырдың екінші жартысында ғылымға енген «иерархия» ұғымы арқылы бейнелеп көрсетуге болады. Ол ғылым теориясында ұйымдастыру қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін басқару қағидасы ретінде қолданылады.

«Иерархия» (грекше hierarchia, hieros – қасиетті, arche – билік) – тұтастық бөліктерін немесе элементтерін жоғарыдан төменге ретімен орналастыру деген мағынаны білдіреді [4].

Бүгінде отбасы статусы мазмұны жағынан иерархиялық тұрғыдан әртүрлі тарихи-әлеуметтік деңгейге ие. Әрбір тарихи дәуір әлеуметтік реттеудің жоғары деңгейі ретінде қатысатын құндылықтар иерархиясы және олардың өзіндік ерекше жиынтығымен сипатталады. Құндылықтар жүйесі қоғамның тарихи дамуында қалыптасады және өзгереді. Адамның құндылықтар жүйесі оның әлемге деген қарым-қатынасының негізі болып табылады.

Сондықтан, адамзаттық өзара қарым-қатынас тарихында тамыры терең, ерекше орын алатын отбасының өмірге ұрпақ әкелу және оны тәрбиелеу, билікті бөлісу функциялары секілді негізгі өзекті мәселелерін тарихи-философиялық тұрғыдан түсіндіру отбасы тұжырымдамасының генезисі мен эволюциясының маңызды кезеңдерін қарастыруды талап етеді.

Осы орайда ретроспективті, тарихи-салыстырмалы логикалық талдау нәтижесі ғылымдағы отбасының адамгершілік құндылықтар генезисін төмендегідей «иерархиялық сатыларға» бөліп қарастыруға мүмкіндік береді:

- бірінші иерархиялық саты «Дәстүрлі кезең» деп аталады – б.э.д. V ғ. бастап - ХІХ ғ. ортасына дейін;

- екінші иерархиялық саты «Классикалық сциентистік кезең» деп аталады - ХІХ ғ. ортасынан бастап - ХХ ғ. 20-шы жылдарына дейін;

- үшінші иерархиялық саты «Классикалық емес сциентистік кезең» деп аталады - ХХ ғ. екінші және үшінші жартысына дейін;

- төртінші иерархиялық саты «Постклассикалық емес сциентистік (заманауи) кезең» деп аталады - ХХ ғ. төртінші жартысынан бастап бүгінгі дейінгі уақыттарды қамтиды (1-сурет).

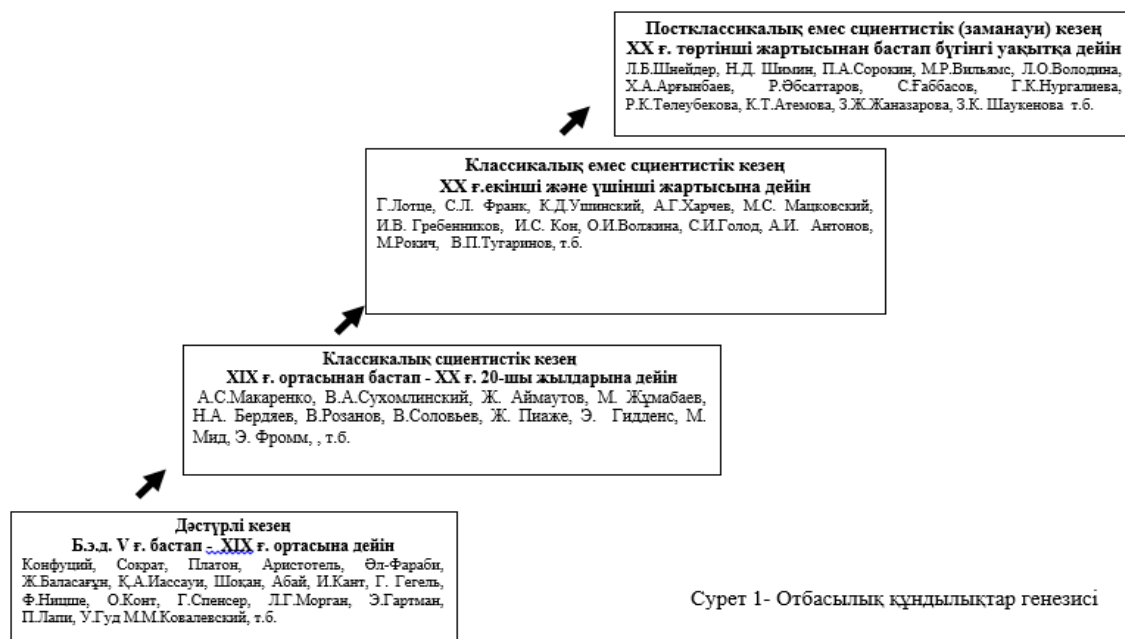
Суретте көрсетілген кезеңдерге оны зерттеген ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, салыстырмалы сипаттама беру отбасы институты мәселесінің тарихи типтерінің сан алуан түрлі факторлардың әсерімен қалыптасқанын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан әрбір кезеңнің ішінде отбасын зерттеудің әртүрлі тұжырымдамалық тұғырлары сараланып, талдау жасалады [5].

1. Отбасы тұжырымдамасы дамуының дәстүрлі деп аталатын бірінші кезеңі б.э.д. V ғасырдан ХІХ ғасырдың ортасына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде отбасының әлеуметтік-философиялық тұжырымдасында отбасы концептуалды тұрғыдан зерттеледі. Сондықтан осы кезеңге тән сипаттаманың бірі – патриархалды отбасы қоғамының бастапқы «клеткасы» ретінде отбасында адамның өз ұрпақтарын жалғастыруы қарастырылады. Антикалық дәуірден Жаңа кезеңге дейін отбасы тұжырымдамасы метафизикалық тұғырға сүйене отырып талқыланады.

Белгілі болғандай, отбасы педагогикасы философия ғылымымен тығыз байланысты. Философия табиғат пен қоғам дамуының жалпы заңдылықтарын зерттейді, өмір шындығын танып білу жөніндегі көзқарастың негізгі жүйесі.

Ежелгі философ Платон (б.э.д. 428-347 жж.) отбасы, құндылық мәселесін алғаш қарастырып, патриархалды теорияның негізін қалаушылардың бірі болды. Ол «отбасылық қатынастар табиғи үрдіс емес жасанды, дәстүр адамдарды отбасын құруға мәжбүр етеді, болмаса адам некеге тұрмай-ақ қойса да болады» деп есептейді. Философтың пікірінен біз, өмір салтының, соның ішінде құндылықтарды қайта қараудың қажет екендігін түсінеміз [6].

Аристотель (б.э.д. 384-322 жж.) өз еңбектерінде: «әйел адамның табиғаты аса эмоционалды, ал ер адамның табиғаты рационалды дей отырып, олардың табиғатын бөліп қарастырады. Сондықтан қоғамда ғана емес, отбасында да еркек пен әйелдің рөлі гендерлік белгілері бойынша ажыратылуы тиіс. Отбасы адамдардың ұрпақтарын жалғастыруына талпындыратын, одақ құруының мемлекеттік әрі табиғи қажеттілігі» - деп тұжырымдайды. Бізге белгілісі, Аристотель отбасы адам табиғатына жауап беретін және мемлекеттің алғашқы құрылымы деген идеяны дамытқандығында болып отыр [6, 84 б.].

Сурет 1- Отбасылық құндылықтар генезисі

Гегель «Философиялық пропедевтика» деген еңбегінде отбасын табиғи қоғам ретінде мүшелері сүйіспеншілікпен, сеніммен және табиғи бағынушылықпен байланысқан деп көрсетеді. Ойшыл отбасын табиғи тұтастық, ал некені діни акт ретінде ұсына отырып, отбасының рухани, әлеуметтік негізіне, оның даму және қызмет ету үрдісіне ерекше мән беріп, адамгершілікті нақты түрде көрсететін қоғамдық және жекелік қажеттілік ретінде анықтайды [7].

Л.Морган «Ежелгі қоғам» (1877) еңбегінде отбасының қоғам мен мемлекеттің дамуымен бірге өзгертін тарихи құбылыс екенін айқындап, отбасылық қауымдастық мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынас, отбасылық қатынастардың дамуы мен қалыптасу тарихы бойынша деректі материалдар жинақтап қорытындылаған [8].

У.Гуд «Отбасы үлгілері мен әлемдегі индустриалды төңкеріс» деген кітабында классикалық дәстүрлі отбасын нақты бейнелейді: «Отбасының шаруашылығы, экономикалық дербестігі, мүлкі секілді көп қызметтері бар. Отбасының негізгі мүшесі әке қатал әрі байсалды, өйткені шешімді ол қабылдайды. Ана әсершіл және тұрмысты ұйымдастыруда дана, отбасында ауызбіршілік бар, бірақ өмір қиындыққа толы. Жастар ерте отау құрады, некеге адал, сондықтан ажырасу жоқ», деп түсіндіреді. Ғалымның бұл пікірінен отбасылық өмірде ана мен әкенің нақты атқаратын функцияларын бөліп көрсеткендігін аңғарамыз [9].

О.Конт «отбасы тұжырымдамасында қоғамды отбасы арқылы тану керек, өйткені отбасы - адамзат тегін жалғастырушы. Адамзаттың сақталуы әлеуметтік ұйымдасу әрекетінің қорытындысы, әлеуметтік жүйенің табысты нәтижесі. Сондықтан адамның өндірістік әрекетін түсіну үшін отбасын зерттеу қажет» - деп түйіндейді. О.Конттың пікіріне сүйенсек, әлеуметтік ұйымдасу әрекеті нәтижесінде тұлғаның әлеуметтену үрдісі отбасында басталатындығын байқауға болады [10].

2. *Классикалық сциентистік* кезеңде отбасы тұжырымдамасының дамуында нақты ғылыми, алдымен әлеуметтік, сосын психологиялық тұжырымдамалар басымдылық көрсетеді. Бұл кезең XIX ғасырдың ортасынан басталып XX ғасырдың 20-шы жылдарын қамтиды.

Осы тұста философиялық бағыт ретінде сциентизмге анықтама беруді жөн көрдік. Сциентизм – бұл ғылымға тұрақты бағдар ретінде ғылым барлық туындаған мәселені шеше алады деген сенімге жүгінуді білдіреді. Ол XIX және XX ғасырларда ғылымның қарқынды дамуына байланысты реакция ретінде пайда болған.

Сондықтан отбасы тұжырымдамасының дамуының классикалық сциентистік кезеңі осы уақыттардағы ғылымның жетістіктеріне негізделді, отбасын зерттеудің әртүрлі эволюциялық, эмпирикалық

(қолданбалы) және функционалдық тұғырлары қалыптасты.

Э.Гидденс нақты-тарихи формадағы отбасы институтының динамикасын, тенденциясын, перспективасын құндылықтардың әлеуметтік-мәдени сабақтастығын, отбасының рөлін, некелік-отбасылық қатынастың дәстүрлі және альтернативті арақатынасы мәселелерін зерттеді. Оның пікірінше, «отбасы - бұл бірін-бірі әлеуметтік, экономикалық немесе психологиялық (махаббат, қамқорлық, бауыр басу) тұрғыдан үнемі қолдайтын, құрамы бірнеше адамдардан тұратын қоғамның ұйытқысы» болмақ. Э.Гидденстің пікіріне сүйенсек, отбасын қоғамның ұйытқысы ретінде санап, онда бір-бірін қолдаушылардың болуының өзі, дұрыс қарым-қатынас жасау, жақсы көңіл-күйдің, психологиялық денсаулықтың, шығармашылық іс-әрекеттің негізі екендігін аңғарамыз [11].

3. *Классикалық емес сциентистік кезең* XX ғасырдың екінші және үшінші жартысын қамтиды. Бұл кезеңде отбасын зерттеудің бұрынғы концептуалды тұғырлары түрлендіріліп, жаңа тұғырлардың пайда болуына алып келеді. Сондықтан отбасы мәселесі классикалық эволюциялық тұрғыдан өзіндік ерекшелігі бар жалғасы ретінде қалыптасқан әлеуметтік-психологиялық, құрылымдық-функционалдық, институционалдық-тарихи тұғырлар негізінде зерттелінді.

А.И. Антоновтың пікірінше, отбасының әлеуметтік статусы қоғамның талап етуімен, әлеуметтік институт ретінде саяси, экономикалық және әлеуметтік саласындағы отбасы «жұмысының» тиімділігімен анықталады. Өкінішке орай, бүгінде отбасының қызметтері қоғамдық қажеттіліктерге сәйкес емес, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етуде, әлеуметтік-мәдени және экономикалық – кәсіптік капиталды беруде отбасы мүмкіндігі әлсіреді [12].

Зерттеушілердің пікірінше, отбасының институционалдық дағдарысы дамушы елдерде XX ғасырдың екінші жартысында отбасының негізгі қызметінің орындалмауымен байланысты көрініс тапты деп есептейді. Отбасының құлдырауының тұлға мен отбасына, маңызды әлеуметтік институттарға ықпалы, алдымен, қоғамдық пікірдегі отбасылық өмір салтының беделінің, маңызының шұғыл төмендеуімен, мемлекеттік, коммерциялық, қоғамдық, діни ұйымдар үшін іс-әрекеттердегі құнды басымдылықтардың түбегейлі өзгерістерімен, өмірлік құндылықтардың жеке жүйесінің трансформациялануымен байланысты.

Э.Муньенің пікірінше, «отбасының мәні қоғамдық және жеке өмірді байланыстыратын орта ретінде болуы керек. Осындай делдалдық рөлінің арқасында отбасы тұлға әлемінің өзегіне айналады. Отбасының маңызды сипаты оның рухани-адамгершілік негізі, ерлі-зайыптылар мен балалардың өзара шығармашылығын жүзеге асыруға бағытталған қоғам құру. Мұндай қоғам, егер адамдар оған бар ынтасымен талпынған жағдайда қалыптасады, сондай қоғамның сәулесімен нұрланған жағдайда ғана отбасы рухани қауымдастық болып саналады» делінген. Ендеше біз, отбасы үшін адамгершілік құндылықтардың маңызын жоғары деп санаймыз. Өйткені, отбасындағы адамгершілік құндылықтар және психологиялық ахуал бала үшін адамдармен қатынастың алғашқы мектебі екені анық. Ғалымның пікірінен, отбасылық тәрбиедегі өмірлік іс-әрекеттер: танымдық және интеллектілік, еңбектік және қоғамдық, құндылық бағдарлау, көркем-шығармашылықты болмақ деп қорытынды шығарамыз [13].

4. *Постклассикалық емес сциентистік (заманауи) кезең* XX ғасырдың төртінші жартысынан бастап бүгінгі уақытқа дейін қамтиды. Заманауи кезең отбасын зерттеудің көптеген сан алуан түрлі тұжырымдамалық тұғырларымен сипатталады. Бұл кезеңде отбасы мәселесі әлемдік деңгейдегі философиялық, әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық ой-пікірлер мен жаңа идеяларға негізделіп зерттелінеді.

Сонымен отбасы институты эволюциясының ерекшеліктеріне сипаттама беру және жан-жақты талдау нәтижесі отбасы институтының эволюциясында билікті бөлу, тұрғылықты мекен, мұрагерлік тәсілмен берілген мүлік сияқты параметрлермен отбасы және неке формаларының перманенттік ауысуы болған деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда бөліп көрсетілген және сипатталған тұғырлардың ішінде, отбасының тарихи үрдістегі ауысуын зерттеудің кеңінен таралған екі тұжырымдамалық тұғырларын, атап айтқанда, эволюциялық және функционалдық тұғырларды бөліп көрсетуге болады.

Мақаламыздың мазмұнында 1975-2015 жылдар аралығындағы қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі «отбасы» ұғымына контент талдау жасалды. Ғалымдар «отбасы» категориясының мәнін ашып көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1 - Қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі «Отбасы» ұғымына контент-талдау (1975-2015жж.)

Авторлар	Анықтама	Дереккөз
	3	4
Рығибаев Х.А.	Отбасы – бұл ерлі-зайыптылар (әке- шешесі) некесіне, олардың балалары мен басқа қандас туыстарының рухани байланысына, тұрмыстық және моралдық жауапкершілік ортақтығына негізделген қоғамдастық.	Қазақстан отбасы және неке: тарих ғылым. докторы, автореф. дисс. - Алма-Ата, 1975. -130б.
оянбаев Ж., Қоянбаев Р.М.	Отбасы – некемен немесе қандас туыстықпен байланысқан, бірге өмір сүретін туыстар тобы (ата-ана, балалар, т.б.).	Педагогика. - А.: Жалын, 1985. - 276б.
Қоңырбаева С.С.	Отбасы – құрамы өзара туыскандықпен байланысқан, өзара қарым-қатынас пен өзара жақын топтың әлеуметтік бірлестігі	Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары: Алматы, 2008.
Қазақстан Республикасындағы неке және отбасы Кодексі.	Отбасы – некеден (ерлі-зайыптылықтан), туыстықтан, қайын жұрттан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы.	Қазақстан Республикасындағы неке және отбасы Кодексі. - Алматы: Аян Эдет, 2003.
Коджаспирова Г.М.	Отбасы мүшелері некелік немесе туыстық, тұрмыстық ортатықпен, өзара моралдық және материалдық жауапкершілікпен байланысқан кіші әлеуметтік топ.	Педагогикалық сөздік. - М., 2003.
Шүйіншина Ш.М.	Отбасы – дүниеге келген жас нәрестеге әлеуметтік орта тәжірибелерін беретін басты институт	Отбасы мен мектеп:білім сапасы/. Монография.- Алматы, 2009.
Оразбекұлы Қ.	Жаңа – бұл өркениет мәдениетін тудырып, жасаушы және соның нәтижесі. Ол қоғам дамуының аса маңызды әлеуметтік, экономикалық қайнар көзі болып табылады және қоғамның басты байлығы – жаңа формация адамын қалыптастырады.	Отбасы тәрбиесі қанша кезеңге бөлінеді ? // Бастауыш мектеп. 2005.
Нұрманова Б.Ж.	Отбасы тәрбиенің дәстүрлі негізгі институты болып табылады. Отбасы – бұл баланың өмір жолындағы алғашқы саты. Отбасы тәрбиеленушілеріне мәдени - моральдық құндылықтарды береді және қабылдайды.	Ашық мектеп. - Алматы, 2009. - Б. 51-53.
Айсабекова Г.К.	Отбасы қоғамның негізгі әлеуметтік ұяшығы, онда адамгершілік, рухани, мәдени, физикалық дамуының негізі қаланады. Отбасында өмірлік бағдары мен құндылықтары, өзіне, өзге адамға, Отанға қатынасы қалыптасады.	Ашық мектеп. - Алматы, 2009. - С. 60-62.
Жаназарова З.Ж., Нурбекова Ж.А.	Отбасы – әлеуметтік институт, яғни адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастың тұрақты формасы, оның аясында олардың күнделікті өмірінің негізгі бөлігі іске асырылады: жыныстық қарым-қатынас, баланы өмірге әкелу, балаларды алғашқы әлеуметтендіру, тұрмыстың маңызды бөлігі, әсіресе балаға және ересек адамға қатысты білімдік және дәрігерлік қызмет көрсету.	Әлеуметтік жұмыстарға кіріспе. Оқу құралы. – Алматы, 2015. – С. 62, 75

Кестеде көрсетілгендей, жасалған контент-талдау «отбасы» категориясының көп қырлылығы мен көп мағыналылығын анықтайды. Ғалымдар өз еңбектерінде бұл ұғымның мазмұнын келесі мәнде: біртұтас жүйе; ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар арасындағы өзара қарым-қатынас жүйесі; әлеуметтік институт; жақсылық жасауға үйренетін алғашқы орта, тәрбиенің дәстүрлі негізгі институты және тұлғаның базалық өмірлік тренингінің моделі мен формасы ретінде ашып көрсетеді.

Біз, әдіснамалық тұрғыдан отбасын әлеуметтік институт, кіші әлеуметтік топ, қоғамның әлеуметтік қауымдастық және экономикалық ұяшық формасы ретінде, сонымен қатар осылардың қайсысында дағдарыстың байқалатынын анықтаудың қажеттілігін көрсететіндігін негіздейміз. Біз, жоғарыда көптеген ғалымдардың «отбасы» түсінігіне берген тұжырымдарын негізге ала отырып, «отбасы» ұғымының құрылымын ұсынамыз (сурет 2).

Сурет 2 Отбасы ұғымының құрылымы

Жоғарыдағы ғалымдар пікірлерін талдау отбасы институты мен отбасы-неке қатынастардың перманенттік ауысуының адамзат тарихында және қазіргі қоғамдағы экономикалық, тарихи-мәдени, басқа да факторлардың ықпалдасқан жиынтығының әсерінен болғаны жөнінде тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Сонымен, отбасы ұғымы жайлы жоғарыда талданған зерттеулерге, ғалымдардың тұжырымдауларына сүйене келе, «Отбасы – адамдардың бір-бірімен үйлесімді, адамгершілік мәдениетін қалыптастыратын, өзара әрекеттестік, адамзат тегін жалғастырушы табиғи тұтастық ұжым» деп өз анықтамамызды береміз [14].

Жоғарыда айтылғандар адамзаттық қоғамның даму тарихы барысында отбасын құру және оның қызмет етуі мәселесі ең өзекті екендігін көрсетеді. Ф.Бэкон, Т.Гоббс, И.Кант, Ж.Ж. Руссо еңбектерінде отбасының мәні табиғи құқықтық және гуманистік теория тұрғысынан адамгершілік, бостандық және қажеттілік категориялары отбасылық одақтың негізі ретінде қарастырылды. Аталмыш мақалада отбасы, құндылық ұғымдарының генезисін талдап отырмыз. Ендеше, өмірлік әрекеттерде отбасылық одақтың негізі «құндылықтар» болуы шартты жағдай. Біз келесіде, «құндылық» ұғымының генезисін талдауды ұсынамыз.

«Құндылық» ұғымының генезисі этимология негізінде мынадай үш мағынаны біріктіреді: құндылық қатынасының нысанасы ретіндегі заттардың сыртқы сипаттамасы; қатынастардың субъектісі болып табылатын адамның психологиялық сапасы; адамдар арасындағы қатынаста құндылықтың жалпы мәнге ие болуы [15].

Адам қажеттілігін өтейтін барлық құндылықтар (материалдық, әлеуметтік, рухани) дәстүрді құрайды. Дәстүр (латынның tradition – жалғастыру деген мағынасын білдіреді) – тарихи қалыптасқан қоғам үшін пайдалы, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, белгілі уақыт аралығында сақталып отыратын адамзат тәжірибесінің жалғастығы мен жиынтығы, мәдени мұрасы: әдет-ғұрыптар, ырымдар, жүріс-тұрыс қалыптары мен тәртіптері, жөн-жоралғылар, т.б.

Ежелгі философтар адамзаттық құндылықтардың онтологиялық статусы, оның объективтік - идеалистік анықтамасының мәні, абсолюттік, өзгеріссіз жүйесінің болуы мәселелерін де қарастырады. Олар табиғат адамның әсемдік, әділеттілік түсініктерінің қайнар көзі дей отырып, сыртқы әлемдегі заттардың ағымы мен формасын табиғаттың жоғары құндылықтарын әлемнен тыс, эмпирикадан тыс жаратылыс деп жорамалдайды. Сократ құндылықты адамның өмірді бағалауы деп сипаттаса, Платон құндылық бұл өмір сүру дейді, ал Аристотель құндылық адамның даналығы, яғни қандай да болмасын құнды нәрсені таба білуі, - деп тұжырымдайды [8, 213 б].

Қ.А. Иассауи адамгершілік, кісілік һәм имандылық қасиеттер адамды тәрбиелеудің алтын дінгегі деген тәлімдік-танымдық идеяларды алға тартып, өзінің далалық данышпандық өрнегімен ерекшелеп, адамгершілік құндылықтарды әлемдік деңгейге көтере білді [8, 476 б].

Заманауи әлеуметтануда отбасы құндылықтарын зерттеудің негізгі *екі парадигмасы* бөліп көрсетіледі. *Біріншісі, «прогрессивтік парадигма»*, оның өкілдері (А.Г. Вишневский, С.И. Голод, М.С. Мацковский, т.б.) отбасындағы қазіргі заманғы үрдістерді отбасылық формалардың көптүрлілігінің көбеюіне алып келетін жағымды құбылыс ретінде қарастырады. Отбасы қызметінің орындалмауымен байланысты барлық жағымсыз құбылыстарды ескіден жаңа отбасылық формаларға өтуінің аяқталмаған үрдісіне жатқызады. *Екінші, «дағдарыстық парадигма»*, оның өкілдері (А.И. Антонов, В.А. Борисов, т.б.) отбасы дағдарысы мен оның өзінің қызметтерін орындамауын отбасылық құндылықтар дағдарысы деп түсіндіреді.

Р.К. Төлеубекова еліміздің қазіргі кезеңдегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негізін қалаушылардың бірі. Адамгершілікке жоғары сынып оқушыларын тәрбиелеу тұжырымдамасының авторы Р.К. Төлеубекова өзінің «Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері» атты зерттеуінде «Жаңа әлеуметтік мәдени ортада адамның ұстанар мұраты – адамдармен қарым-қатынасында, іс-әрекетінде адамгершілік сана-сезім дағдысымен, өзіндік «Мен» бейнесі арқылы ұлттық және жалпы адамзаттық құндылық қасиет-сапаларымен ықпалдасып субъект ретінде танылуын тәрбиелеу», - деп анықтаған [16]. Ғалымның пікірінше, психологиялық-педагогикалық тұрғыдан жеке адамның құндылығын өзіндік жаңа ұстанымға негіздей келе, жалпы адамзаттық құндылықтар ішінен Адам, Еңбек, Білім, Отбасы, Ұлт, Бейбітшілік, Жер, Отан, Мәдениет деген құндылықтарды бөліп көрсетеді.

Қазақ педагогикалық энциклопедия сөздігінде: «Адамгершілік тәрбиесі – мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға, жалпы адамзаттық құндылықты тиімді пайдалануға бағытталған жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі», - деп анықтама берілген [17].

А.А. Таутенбаеваның «Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру» атты еңбегінде: «...құндылық біріншіден, жеке тұлғаның адамгершілігі, абыройы және олардың адамгершілік әрекеттері немесе адамгершілік сипаттары, екіншіден, моральдық нормалар, принциптер, мұраттар, қайырымдылық, әділеттілік, бақыт ұғымдары» деп айқындалады. Ғалымның бұл пайымдауынан құндылық қоғамның моральдық қатынастарының көріну формасы ретінде әрекет ететіндігін байқауға болады [18].

Белгілі болғандай, әр ғалым өз зерттеуінде отбасылық құндылықтар қатарына қандас туыстық, ана, әке, үй, отбасылық татулық, неке, махаббат, пәктік жатқызып, оларды ретімен орналастыра отырып, әрқайсысына мазмұндық сипаттама береді.

Қарастырылып отырылған мәселені жан-жақты тереңірек зерделей келе, ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасай отырып, «отбасы-адамгершілік құндылықтарының» құрылымын береміз. (сурет 3).

Сурет 3. Отбасы-адамгершілік құндылықтар құрылымы

Демек отбасы адамзаттың аса қажетті, әрі қасиетті алтын мектебі, адам үшін ең жақын әлеуметтік орта ретінде белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің, мұралар мен салт-дәстүрлер, отбасы-адамгершілік құндылықтардың сақтаушысы. Отбасы-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру, бұл құрамына отбасы институты, оның функциялары, кезеңдері жөніндегі білімді меңгеру енетін көпжақты үрдіс болып көрініс тапты.

Отбасы-адамгершілік құндылықтардың болуы ерлі-зайыптылық, ата-аналық және туысқандық байланысқа қарай жіктелуі олардың некеге тұру, ата-ана болу, туыстық қарым-қатынасты үзбеу жауапкершілігін сезінуге ықпалын тигізетіндігі анықталды.

Қорыта келгенде, қазіргі заманда отбасындағы тәрбиенің табысты болуы ата-аналардың өмірлік тәжірибесіне, кәсіби шеберлігіне, мәдениетіне, ынтымақтастығына, отбасы мүшелерінің бір-бірін түсінушілігіне, өзара қарым-қатынасына, көзқарастарының және өмірлік мақсат-мүдделерінің бірлігіне байланысты. Сондықтан болашақ отбасын құрушы студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда жалпы қағидаларды негізге алып отырмыз. Осы тұрғыда біз, **«Отбасы-адамгершілік құндылықтар»** ол адамгершілік мінез-құлық жиынтығы, отбасы мүшелерінің бір-біріне деген сенімділігі мен бауырмалдылығы, сондай-ақ рухани тұрмыс салтын ұстана отырып, ынтымақтастықта және қонақжайлылықта өмір сүру үрдісі. Неке сақталуының беріктігі» деп нақтылаймыз.

Бұл анықтамамыз, өз кезегінде жас ұрпақты тәрбиелеу жүйесінің біртұтастығын реттейді. Сондықтан теориялық талдаулар негізі педагогикалық жоғары оқу орындарының алдына қазіргі заманғы отбасы мәселесі, ондағы адамгершілік құндылықтар, Қазақстандағы ұлттық білім беру жүйесін модернизациялаудағы отбасының рөлі мен орнын анықтау, болашақ ата-аналық функцияны атқаратын студент жастардың отбасы мәселесінің аясында педагогикалық-психологиялық мәдениетін көтеру сынды тәуелділіктерде өз қызметін атқарады деп сенеміз.

Зерттеу нәтижелері. Ғылыми педагогикалық зерттеудің қандай да бір әдіс не тәсілінің педагогикалық тиімділігін анықтау үшін арнайы ұйымдастырылған тексеру түрі – эксперимент жүргізіледі.

Біз, отбасы-адамгершілік құндылықтары жайлы студенттердің қандай да бір теориялық-әдіснамалық түсініктерінің болуы деңгейін анықтау мақсатында педагогикалық экспериментті жүргізу және ұйымдастыру алгоритмін құруды ұйғардық.

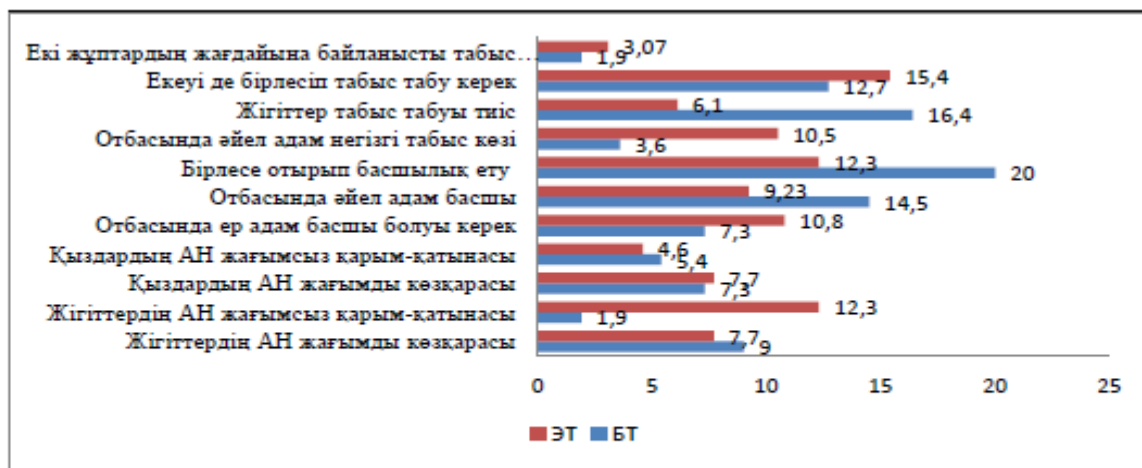
2019-2020 оқу жылының I жартыжылдығында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Педагогика және психология институты және Алматы Университетінің білім алушыларымен шағын эксперименттік алаң құрылып, Ш.Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесін жүргізу ұйымдастырылды. Ұйымдастырылып отырған эксперимент түрі – анықтау эксперименті. Мұндағы шағын эксперименттің мақсаты - жастардан «отбасы» ұғымына қандай түсінік беретіндігін анықтау; жастар үшін отбасылық өмірдің қандай құндылықтары (дәстүрлер, бала, махаббат, қолдау) аса маңызды екендігін айқындау. Экспериментке барлығы БТ-43, ЭТ-65 студент қамтылды.

Дискуссия. Нәтижелерді талдау. Эксперимент барысында жүргізілетін диагностика материалдарымен таныстырып өтейік. Ш.Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесі бүгінгі студент үшін өте маңызды (өмірлік құндылықтарға басшылық жасаушы) құндылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Тұлғаның аксиосферасы екі деңгейлік құрылымға ие, тұлғалық құндылықтар аксиосфераның тұрақты немесе динамикалық құраушыларына жатады. Осы сапа қасиетті бағалау үшін бұл әдістемеді «тұрақтылық» шкаласы анықталған. Ш.Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесі қолданылды. Әдістемеді мынадай сұрақтар беріледі: 1. Менің өмірлік қағидаларым ретінде қандай құндылықтар маңызды болып саналады? 2. Қандай құндылықтардың мен үшін маңызы төмен? Бұл әдістемені жүргізуге мынадай нұсқау беріледі: құндылықтардың өмірлік принциптерге байланысты қаншалықты маңызды екендігін анықтау үшін мынадай жауап кілті пайдаланылады [19], яғни: 7-өте маңызды (өмірлік құндылықтарға басшылық жасаушы); 6-өте маңызды; 5-жеткілікті маңызды; 4-маңызды; 3-өте маңызды емес; 2-маңыздылығы аз; 1-маңызды емес; 0-маңызды мүлде жоқ.

Кесте 3 - Ш. Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесі бойынша студенттерден алынған сауалнаманың нәтижесі

Сауалнамалар сұрақтары	Бақылау тобы (Алматы университетінің 55 студенті). Оның ішінде жігіттер -12, қыздар - 43	Эксперименттік топ (Абай атындағы ҚазҰПУ 65 студент)
Жігіттердің азаматтық некеге деген жағымды көзқарасы	5 (9%)	5(7,7)
Жігіттердің азаматтық некеге деген жағымсыз қарым-қатынасы	1 (1,9%)	8(12,3%)
Қыздардың азаматтық некеге жағымды көзқарасы	4 (7,3%)	5(7,7%)
Қыздардың азаматтық некеге жағымсыз қарым-қатынасы	3(5,4%)	3(4,6%)
Отбасында ер адам басшылық етуі қажет	4(7,3%)	7(10,8%)
Отбасында әйел адам басшылық етуі қажет	8 (14,5%)	6 (9,23%)
Бірлесе отырып басқаруы тиіс	11(20%)	8(12,3%)
Отбасында әйел адам негізгі табыс көзі	2(3,6%)	7 (10,8)
Жігіттер табыс табуы тиіс	9(16,4)	4(6,1)
Әйел де, жігіттер де бірлесіп табуы қажет	7(12,7%)	10 (15,4%)
Екі жұптың жағдайға байланысты табыс табуы мүмкін	1(1,9%)	2(3,07)

Жоғарыда келтірілген әдістеме бойынша алынған алғашқы тәжірибелік нәтижелердің пайыздық көрсеткіштері төмендегі диаграммада көрнекі түрде бейнеленген (4-сурет).

Сурет 4 - Ш. Шварцтың «Құндылық сауалнамасы» әдістемесі бойынша студенттерден алынған сауалнаманың нәтижесі бойынша пайыздық көрсеткіштерінің диаграммасы

Сауалнамаға қатысқан студенттердің жауаптарына назар аударатын болсақ, басым көпшілігі 26-30 жас аралығында некеге тұруды тиімді деп есептейді. Бұл бүгінде жоғары оқу орнын бітірген соң таңдаған мамандық бойынша қызмет жасап, материалдық жетістіктерге қол жеткізуді сеніммен айтатын студенттер санының артуын көрсетеді. Осы орайда педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруды оларды отбасылық өмірге дайындаудың міндеттерін шешу мәселесімен бірге қарастыруы заңдылық.

Қорытынды. Сонымен отбасы әлеуметтік институттың генезисін зерттеу барысындағы жан-жақты жасалған теориялық талдау отбасы, отбасылық-некелік қатынас, отбасы құрылымы, отбасылық құндылықтар мәселелеріне арналған тарихи көздердің жеткілікті екендігін көрсетеді. Отбасы қазақстандық менталитеттің басты құндылығы ретінде сабақтастықты үзбей, мәдени дәстүрді сақтап, тасымалдайды, ұрпақтардың әлеуметтену үрдісін жүзеге асырады. Сондықтан отбасы институтын Қазақстан қоғамы тұрақтылығының факторы ретінде жетілдіру, нығайту мәселесі маңызды болып табылады, сондай-ақ отбасы институтын жетілдіруде қазақстандық тәжірибенің рөлі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі N319-III Заңы. ИС BestProfі © 22.04.2016.
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бойынша (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы) (дата обращения 16.02.2020 г.).
- 3 Нұрғалиева Г.К. Ценностные ориентации личности: методология, теория, практика формирования. – Алматы, 1993. – 334 с.
- 4 Пивоев В.М. Философия: Учебное пособие для гуманитарных факультетов. Часть II. Основы философских знаний. – 2-е изд. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 435 с.
- 5 Нишанбаева С.З. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. дис. ... филос. док. (PhD). – Алматы, 2019. – 175 б.
- 6 Реале Дж., Антисери Д. Батыс философиясы: бастауынан бүгінгі күнге дейін: Оқулық. / Ауд. Т.Х. Ғабитов, т.б. – Алматы, 2012. – 628 б.
- 7 Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1977. – 476 с.
- 8 Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Перевод с англ. под ред. М.О. Косвена. – Ленинград: Изд-во ИИС ЦИК СССР, 1935. – 386 с.
- 9 Гуд У. Социология семьи // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М., 1965. – С.194.
- 10 Гречихин В.Г. Общая социология: учеб. пособие для академического бакалавариата. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2018. – 114 с.
- 11 Гидденс Э. Последствие современности. – М.: Праксис, 2011. – 352 с.
- 12 Антонов А.И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов). – М.,

1998. – 360 с.

13 Мунье Э. *Манифест персонализации*. – М., 1999. – С.337.

14 Absatova M.A., Nishanbayeva S.Z., Nurpeisova T., Atemova K.A. *Experimental Study on family formation and moral values of students International journal of intellectual disability – diagnosis and treatment 2018, VOL. 6, NO. 3, 2292-2598.*

15 *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – 840 с.

16 Төлеубекова Р.К. *Қоғам дамуының жаңа кезеңіндегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негізі*. – Алматы, 2001. – 295 б.

17 *Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад*. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 528 с.

18 Тауменбаева А.А. *Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру (қазақ және ағылшын халықтарының мәдени құндылықтарын салыстыра пайдалану мысалында): дисс. ... пед.ғыл.канд., 2009.*

19 Анкета «Семейные ценности» <http://nosovs.ru>

Reference:

1. *Law of the Republic of Kazakhstan on Education dated July 27, 2007 N319-III. IS BestProfі © 22.04.2016.*

2. *According to the State Program for the Development of Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 №988) (date of application 16.02.2020).*

3. *Nurgalieva GK Valuable orientations of personality: methodology, theory, practice of formation*. – Almaty, 1993. - 334p.

4. *Pivoev VM Philosophy: Textbook for the humanities. Part II. Fundamentals of philosophical knowledge*. - 2nd ed. - М.: Директ-Медиа, 2013. - 435с.

5. *Nishanbaeva SZ Formation of family and moral values of students of pedagogical universities. dis. ... philosophy. doc. (PhD)*. - Almaty, 2019. - 175 p.

6. *RealeJ., Antiseri D. Western philosophy: from the beginning to the present: Textbook./Aud. T.H. Gabitov, etc*. - Almaty, 2012. - 628 p.

7. *Hegel G. Encyclopedia of Philosophical Sciences*. - М.: Mysl, 1977. -- 476 p.

8. *Morgan L.G. Ancient society or the study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization / Translated from English. ed. M.O. Kosvena*. - Leningrad: Publishing house of the INS CEC USSR, 1935. - 386p.

9. *Good W. Sociology of the family // Sociology today. Problems and Prospects*. - М., 1965. -- S. 194.

10. *Grechikhin V.G. General sociology: textbook. manual for academic baccalaureate*. - 2nd ed., Rev. and add. - М.: Yurayt Publishing House, 2018. -- 114s.

11. *Giddens E. Consequence of modernity*. - М.: Praxis, 2011. -- 352s.

12. *Antonov A.I. Microsociology of the family (methodology for the study of structures and processes)*. - М., 1998. -- 360p.

13. *Mounier E. Manifesto of personalization*. - М., 1999. -- S.337.

14. *Absatova M.A., Nishanbayeva S.Z., Nurpeisova T., Atemova K.A. Experimental Study on family formation and moral values of students International journal of intellectual disability – diagnosis and treatment 2018, VOL. 6, NO. 3, 2292-2598.*

15. *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. - М., 1983. -- 840p.

16. *Tuleubekova RK Theoretical and methodological basis of moral education at a new stage of development of society*. - Almaty, 2001. - 295p.

17. *Pedagogical encyclopedic dictionary / Ch. ed. BM Bim-Bad*. – М.: Big Ros. encycl., 2002. - 528 p.

18. *Tautenbaeva AA Formation of national spiritual and moral values of students in the educational process of higher education (on the example of comparative use of cultural values of the Kazakh and English peoples) : diss. ... Candidate of Pedagogical Sciences, 2009.*

19. Анкета «Семейные ценности» <http://nosovs.ru>